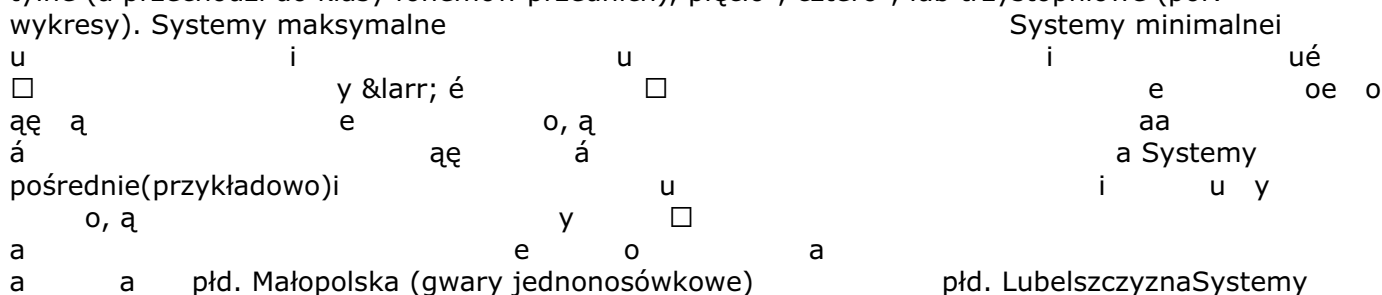

Systemy fonologiczne samogłoskowe

Autor: Halina Karaś

Systemy fonologiczne samogłoskowe w dialektach (inaczej: systemy wokaliczne, zob. Wokalizm) różnią się znacznie od systemu języka ogólnopolskiego zarówno pod względem liczby fonemów i ich pozycji w systemie (różnice systemowe), jak i szczególnie w zakresie realizacji fonetycznej poszczególnych fonemów samogłoskowych (różnice artykulacyjne) oraz ich dystrybucji, tzn. odmiennego zakresu występowania takich samych fonemów (różnice dystrybucyjne), a także innego zakresu występowania fonemów w danym wyrazie czy zbiorze wyrazów lub form fleksyjnych (różnice zakresowe). Za podstawę dzisiejszych systemów fonologicznych dialektów polskich przyjmuje się staropolski system samogłoskowy, który powstał na przełomie XV/XVI wieku po zaniku iloczasu: a, á (a ścieśnione, czyli pochylone), o, ó (o ścieśnione, czyli pochylone), e, é (e ścieśnione, czyli pochylone), i, u, aę (nosówka przednia), ą (nosówka tylna). Systemy fonologiczne samogłoskowe w różnych gwarach są bardzo zróżnicowane. Ilościowo wahają się między 5 a 10 fonemami. Rozbieżności w zasobie fonemów mają swoje źródło w zachowaniu lub niezachowaniu samogłosek pochylonych przez poszczególne gwary oraz całkowitym zaniku nosowości w niektórych z nich. System najbardziej rozbudowany 10-fonemowy, zbliżony do staropolskiego, mają tylko niektóre gwary północnopolskie, np. Kurpie, Warmia, środkowa część Mazur, podobny – niektóre gwary południowej Małopolski, Śląska i pld. Lubelszczyzny, gdzie fonemem jest y (← é), np. ściska : ściyska = ciźba, ścieźka. Najuboższy system pięcioletni: a, o, e, u, i, występuje w Polsce środkowej na terenach beznosówkowych, gdzie samogłoski pochylone zlały się z jasnymi. Większość gwar ma systemy pośrednie 9-, 8-, 7-, 6-fonemowe. Systemy fonologiczne samogłoskowe mogą być trzyklasowe (fonemy przednie, środkowe a, tylne) lub dwuklasowe: przednie i tylne (a przechodzi do klasy fonemów przednich), pięcio-, cztero-, lub trzystopniowe (por. wykresy). Systemy maksymalne

północnopolskie są bardziej archaiczne, południowopolskie – na ogół bardziej nowatorskie. Silna tendencja do dyftongizacji samogłosek zaznacza się na zachodzie Polski. Również w realizacji fonemów widoczne są w dialektach duże różnice, np. na Orawie o może być wymawiane jako oe, łoe, łe, ło itp., e jako é, oe, łe, łoe. Także rozkład fonemów jest inny, gdyż w gwarach zachowujących samogłoski pochylone znacznie ograniczone jest występowanie samogłosek jasnych. Ginięcie samogłosek pochylonych poszerza zakres użycia jasnych, np. w Polsce środkowej zasób fonemów jest ograniczony (5), ale zakres występowania jest szeroki, a frekwencja duża. Podobnie zmiany samogłosek w pewnych połączeniach czy pozycjach wpływają na ich dystrybucję. Zwiększa się np. zakres samogłoski e zarówno kosztem o na skutek braku przegłosu w typie mietła, bierę (m.in. w Małopolsce), jak i kosztem a w wyniku takich procesów jak: ’a → ’e czy ra → re , ja → je , bądź odstępstwo od przegłosu w typie zamietać (na północy Polski). Największe zmiany barwy samogłosek (zwężanie, rozszerzanie czy unoszenie samogłosek), a co za tym idzie również zakresu ich użycia, powodują spółgłoski półotwarte nosowe i ustne, zob. Samogłoski przed spółgłoskami nosowymi, Samogłoski przed spółgłoskami półotwartymi ustnymi. Systemy fonologiczne samogłoskowe w gwarach ulegają obecnie głębokim przeobrażeniom. Polegają one na zaniku pewnych fonemów, szczególnie pochylonych, obcych językowi ogólnemu (nie zawsze się to dokonuje na wzór ogp., np. á → a, ale często też á → o), na przekształcaniu wartości fonetycznej i fonologicznej samogłosek, zwłaszcza nosowych, na zmianach w częstotliwości używania niektórych fonemów we wszelkich lub ściśle określonych pozycjach, na unikaniu realizacji gwarowych nacechowanych negatywnie, np. labializacji itp. Przyczyną tych zmian jest wpływ języka ogólnego, wzajemne oddziaływanie dialektów, a także wewnętrzne tendencje rozwojowe gwar. Czy wiesz, że.. Bardziej skomplikowane systemy istnieją w gwarach kaszubskich, gdzie występuje nieznanym dialektom polskim fonem ë (tzw. szwa), kontynuant krótkich -, ^, m, tworzący dziś z nimi takie opozycje jak samogłoski jasne z pochylonymi (lud : lëda, sin : sëna). Gwary kaszubskie są bardzo silnie zróżnicowane i nawet poszczególne wsie mają odrębne systemy wokaliczne. Najbogatszy system kaszubski liczy 11 fonemów (np. pld. Zaborze, pld. część Kartuskiego): a, e, ô (←), o, é, □ i, u, ë (szwa), ę, ą.